Toespraak van Z.E. Prof. Dr. J. Zijlstra
Huis aan de markt des levens.

Indien wij in een gebruikelijke beeldspraak de wereld om ons heen zouden noemen „de markt des levens", dan kan men, in hetzelfde beeld blijvend, zich het Beginsel- en Algemeen Staatkundig Program voorstellen als een huis staande aan die markt. Het is een ietwat statig bouwwerk van duidelijk 19e eeuwse stijl; de bouwmeester was Abraham Kuyper. Het gebouw heeft nu geruime tijd in de steigers gestaan. Vandaag wordt het om zo te zeggen enigszins feestelijk geopend.

De restauratie is vakkundig uitgevoerd. De oude bouwstijl is duidelijk bewaard gebleven. Geen woeste vernieuwingsdriften zijn er op bot gevierd. Trouwens de namen van de architecten en de uitvoerders zijn voldoende garantie dat zulk een risico niet zou worden gelopen.

Binnen is duchtig gemoderniseerd. Men kan zeggen, dat het pand met behoud van zijn oorspronkelijke stijl, zijn oorspronkelijk karakter, voor de 20ste eeuw bruikbaar en bewoonbaar is gemaakt.

Binnenkamer.

Wanneer men het huis betreedt komt men als vanzelf dade
lijk bij het belangrijkste vertrek. Het ligt niet aan de straat, het is er stil. Op de tafel ligt een Bijbel. En in de Bijbel staat voorin de opdracht geschreven voor hen, die in dit huis wonen en werken. Die opdracht vinden wij in de inleiding van ons program, wanneer daar wordt gezegd, dat de anti-revolutionaire of christelijk-historische richting uitgaat van de belijdenis, dat God de volstrekte Souverein is en dat Hij aan Jezus Christus heeft gegeven alle macht in hemel en op aarde. En verder, dat overheid en volk die macht behoren te erkennen, en daarom de plicht hebben Gods geboden voor het staatsleven te betrachten.

Deze kamer in het huis is mij het liefst. Laten wij haar noemen de binnenkamer. Als wij in tijden van zorg en verdriet, politiek gesproken, de weg naar deze kamer blijven vinden, zal het met de A.R. Partij goed zijn, ook al lijkt dit aan de buitenkant anders.

Studeer- en werkvertrekken.

Naast deze kamer ligt het studeervertrek. Ik bedoel de artikelen 1 t/m 5. Sommige discussies over deze vijf artikelen lijken mij wat ver verwijderd van „de markt des levens", maar in ieder geval moet men door deze kamer om toegang te krijgen tot de overige vertrekken, de werkvertrekken, de artikelen 6 t/m 23. Hier is duchtig vertimmerd, behangen en nieuw meubilair bijgezet. Hier en daar staat nog een solide en antiek meubelstuk; dat geeft distinctie.

Het zou verleidelijk zijn een aantal vertrekken binnen te lopen en er eens wat rond te kijken. Ik zal dat niet uitvoerig met u doen, maar hier en daar wilde ik toch even een kijkje nemen.

Kamers 17 en 18.

De kamers 17 en 18, die gaan over de economische politiek en de financiële politiek, lijken mij zeer doelmatig ingericht. Vooral in kamer 18 ben ik wat langer blijven toeven. Ik kan u allen alleen maar aanraden om daar ook eens wat rustig rond te kijken en de verschillende meubelstukken eens te bekijken. Ik bedoel: de verschillende alinea's zorgvuldig te lezen. Mij deed natuurlijk vooral deugd, hetgeen daar — naast de andere alinea's, want die zijn ook heel goed — in de laatste alinea wordt gezegd, en ik lees het nog eens voor, omdat het zo aardig is: De Overheid dient voorzover het aan haar ligt (die uitdruk
king is één van die meubelstukjes uit de vorige eeuw) een uitgavenbeleid te vermijden, waardoor de belastingen zodanig zouden moeten worden opgevoerd, dat het particulier initiatief van zijn kracht wordt beroofd en dit steeds meer is aangewezen op steun van overheidswege.

Ik dacht: dat is goed en er zou misschien te zijner tijd — maar dat zal wel even duren voordat het huis weer in de

steigers komt — nog wel eens wat kunnen worden bijgezet. Ik denk aan een alinea als de volgende: De Staten-Generaal dienen het in dit opzicht aan de Overheid niet al te moeilijk te maken. Ik zou, als er nog een plaatsje was, er nog wel een stukje bij willen zetten en bijvoorbeeld nog een alinea van de volgende strekking willen toevoegen: De uitdrukking financiering uit de algemene middelen dient vanwege haar verwarrend effect op de kiezers zoveel mogelijk te worden vermeden en wel omdat die uitdrukking zo licht de indruk wekt, dat de schatkist een koe is die de hele dag kan worden gemolken, maar nooit hoeft te worden gevoerd.

Andere vertrekken.

Er zijn, en ik verlaat nu dit vertrek, want anders lijkt het of ik te veel over zaken spreek die mij persoonlijk veel belang inboezemen, vele andere en interessante vertrekken. Er zijn geheel nieuwe, die er nooit geweest zijn, de artikelen 16 en 20, maatschappelijk werk en Nieuw-Guinea. Ik heb ook naar een paar gezocht, die er niet bleken te zijn, maar ik vertel niet welke.

Sommige zijn bestemd om blijvend te zijn, sommige zijn meer tijdelijk, maar dat is natuurlijk het moeilijke probleem van een program als dit, want het gaat ergens vloeiend over naar een verkiezingsprogram, waarin de aktuele en konkrete dingen precies bij de naam worden genoemd.

Markt des levens.

Zo heb ik wat gefilosofeerd over deze nieuwe behuizing en ik dacht, dat ik u nu een ogenblik moest meenemen naar buiten om eens met u een kijkje te nemen op wat ik in mijn beeldspraak heb genoemd „de markt des levens”. In wat voor wereld leven wij? Mijn voorganger op dit spreekgestoelte heeft daar ook uitvoerig over verteld en ik zal er ook nog iets van zeggen.

Er is reden tot veel zorg, menselijk gesproken, over de wereld

waarin wij leven. Deze wereld is in beweging op een wijze en met een intensiteit, die wij eigenlijk alleen maar kunnen onderschatten. Daar is de grote geografische revolutie, als ik het zo mag zeggen, de verandering van het wereldbeeld,

waarbij Europa, nadat het vanaf de 16e eeuw zulk een dominerende positie had opgebouwd, zo rond 1914 steeds meer terzijde is geschoven om plaats te maken voor de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Daarnaast, in diezelfde tijd, komt Azië al op, denk aan Japan. Het proces heeft zich versneld doorgezet, heeft zich uitgebreid ook naar Afrika met een verbijsterende snelheid, juist in een tijd waarin wij nu leven. Zo ziet het wereldbeeld er heel anders uit dan het vertrouwde beeld dat Europa zo lang heeft geboden vóór 1914. Daar is de Westelijke vrije wereld, het Atlantische bondgenootschap zouden wij kunnen zeggen, de communistische wereldmacht en de neutralen, Azië en Afrika, dikwijls met hun problemen van onder-ontwikkeldheid en armoede.

Daar is een andere, diep ingrijpende beweging in de wereld van wetenschap en techniek. Doorbraak volgt op doorbraak aan de fronten van de wetenschap en van de techniek: in de ruimte, in de onmetelijke ruimte naar buiten en naar de kleinste kleine dingen van de stof, de geheimen van de kernen van de materie. Het heelal en het atoom komen steeds meer open te liggen.

En nu is het probleem van deze tijd, wat betreft de wereldproblematiek in de ruimste zin des woords, dat wij te maken hebben met de totalitaire, de anti-christelijke machten van het communisme, waarvan men de belijdenis heel goed zou kunnen formuleren door wat ik van de inleiding zo juist heb geciteerd, bijna letterlijk te handhaven, maar negatief te formuleren en van verwerpen te spreken waar wij van aanvaarden spreken. Het probleem is dus, dat dit totalitaire communisme op deze beide fronten welbewust aangrijpt. Het zoekt de aanknopingspunten in die wisselende wereld van staten en statencombinaties, denk aan Laos, denk aan Cuba, denk aan sommige Afrikaanse landen. En het zoekt ook naar een beslissend aangrijpingspunt in de wereld van de techniek. Het specialiseert zich op die onderdelen van wetenschap en techniek, waarmede men de wereld en het mensdom zou kunnen overheersen. Men legt zich niet toe op een eindeloze variëteit van auto’s en van televisietoestellen en van radiotoestellen en van prachtig kinderspeelgoed; daarmee is het hier en daar maar povertjes ge
steld. Maar men is vooraan op de fronten die materieel gesproken in de wereld de beslissende dreigen te zijn.

In deze wereld, waarin wij leven en waarin dit anti-christelijke totalitaire communisme op deze wijze tracht aan te grijpen op de beslissende plekken in dit wereldbeweeg naar de kant van de staten en de statenverhoudingen en naar de kant van de techniek, is het volkomen duidelijk, dat de strijd die gevoerd moet worden in wezen is een geestelijke strijd. En daarom is vandaag aan de dag in de wereld waarin wij leven het anti-revolutionaire beginsel, als het ooit wereldvreemd zou zijn geweest, het vandaag niet. Het neemt met dat centrale beginsel, dat in de inleiding wordt uiteengezet, in de strijd der geesten van vandaag op beslissende wijze, op de enig werkelijk beslissende wijze stelling. En daarom is het zo goed, dat ons program in zijn opening die fundamentele formulering handhaaft als entree tot al hetgeen daarop volgt. Het is van de hoogste aktualiteit in 1961.

Nederland in de wereld.

In deze wereld ligt ook ons kleine Nederland, met zijn zorgen en zijn vreugden, zijn reden tot dankbaarheid en ook zijn reden tot bezorgdheid, kortom met al zijn problemen en probleempjes waar wij elkaar mede bezighouden. Het is niet mijn bedoeling om meer in het bijzonder over de politieke situatie van dit ogenblik, of over het kabinet te spreken. Ik vind met name wat het laatste betreft, dat ik niet de eerst aangewezene ben om daar nu eens uitvoerig over te gaan spreken.

Ik zal toch een paar kanttekeningen maken over enkele punten die toch op dit ogenblik, bij het bekijken van de tijd waarin wij leven, van groot belang zijn.

Dankbaar zijn voor de welvaart.

In Je eerste plaats zou ik dan willen zeggen, dat wij — en dan laat ik volstrekt in het midden aan wie dat toe te schrijven is, dat kan mij niets schelen voor dit betoog — dankbaar moeten zijn, dank zij dit kabinet of ondanks dit kabinet, voor de welvaart waarin wij leven en die voor brede lagen van de bevolking het mogelijk heeft gemaakt, dat zij een stukje meer levensontplooiing hebben gekregen. Brede lagen van de bevolking, naar klassen, naar rangen en standen, ook naar achtergebleven gebieden. Het laat zich op dit ogenblik aanzien, dat

eindelijk in Nederland de achtergebleven streken eindelijk de trein van de ontwikkeling hebben gehaald.

Ik denk daarbij natuurlijk met name aan het Noorden van het land. Niemand moet op die welvaart — het gebeurt wel eens — schimpen. Niemand moet zeggen: ach die welvaart, iedereen heeft maar televisie, hebt u wel eens gezien waar al die televisiemasten staan, al die bromfietsen, en al die jongelui, weet u wel, die altijd bij de patates-frites-kraam staan en al die ijsjes, je moet maar eens weten waar het vandaan komt; ga maar eens naar de banketbakker.

Het is niet goed om het zo te stellen. Het is heel goed dat al deze dingen voor een zo breed mogelijke laag van onze bevolking ter beschikking komen. En in die zin is het een zegen, dat de welvaart toeneemt. Maar het is zorgelijk dat hand in hand met deze economische ontwikkeling de materialisering van ons volk toeneemt. En niemand van ons ontkomt daaraan. De vermaterialisering van het leven neemt toe. Het lijkt wel, alsof bij het stijgen van de materiële mogelijkheden verantwoordelijkheidsgevoel en plichtsbesef steeds lager genoteerde waarden worden in de samenleving. Ja, het lijkt er wel op alsof in een samenleving, waarin de staat alles en iedereen verzorgt, de naastenliefde gaat sterven. Wij zijn, als wij in vrede mogen blijven leven, nog niet aan het eind van de ontwikkeling op dit gebied. Er zijn nog grote, zeer grote mogelijkheden op het gebied van de materiële welvaartsstijging. Maar wanneer wij naar sommige landen om ons heen zien, waar dit proces inderdaad al veel verder is voortgeschreden, dan moeten wij zorg hebben over de verkilling in het menselijk leven, die gepaard blijkt te gaan met de toeneming van de materiële welstand en de materiële mogelijkheden. Dit alles heeft ook zijn weerslag in de politiek. Ik mag daar iets van noemen.

Achterstandsfilosofie.

Bij de toeneming van de welvaart, bij verruiming van de mogelijkheden voor iedereen, neemt de dankbaarheid daarover betrekkelijk gering toe, maar neemt het gevoel van ontevredenheid over „een” achterstand in toenemende mate toe. De achterstandsfilosofie bloeit welig op de toppen van de welvaart. Wij krijgen niet ons rechtvaardig deel van de welvaart. Het

wordt door groepen gezegd, het wordt vanwege landstreken gezegd, het wordt door.... vult u maar in. Daarbij denk ik wel eens, dat men zich dan de overheid voorstelt als iemand die met een grote, hele grote pollepel bij een grote ketel staat met „lekkers" en met grote scheppen uitdeelt onder het hoera- en foei-geroep (meer foei-geroep dan hoera-geroep) van degenen die van tijd tot tijd al of niet een beurt krijgen. Als wij ons de overheid zo moeten voorstellen is het wel duidelijk hoe wij de andere organen van onze democratie daarbij in dit beeld een plaats zouden kunnen geven.

Het politiek lucratieve.

Het punt wat ik nu ga noemen, is een punt dat het regeren in de hoogconjunctuur tot een zeer moeilijke zaak maakt. Op de toppen van de hoogconjunctuur is het in een samenleving, waar de overheid grote invloed heeft op de inkomens-vorming van de mensen, buitengewoon moeilijk om rechtvaardig, werkelijk rechtvaardig te regeren, en niet de gevangene te worden van de grootste belangengroepen, om te voorkomen dat men al te veel ruzie krijgt.

Symptoom hiervan is ook, dat het politiek lucratiever is om zich in te zetten voor uitgavenverhoging dan voor belastingverlaging. Mij is wel eens tegengeworpen, dat die door mij gezocht wordt en dat daarmede ook een beetje — wat de timing betreft — door mij gespeeld wordt, uit een oogpunt van verkiezing en kiezersgunst. Belastingverlaging is echter politiek niet meer zo lucratief. Politiek is het veel lucratiever om voor bepaalde uitgaven te pleiten en te zeggen: daar staan wij voor; al moet het zeer veel kosten, wij zijn bereid om ons daarvoor in te zetten.

Vroeger heeft men wel eens gezegd: regeren is vooruit zien. Dat heeft lange jaren opgeld gedaan. Toen heeft de vorige minister-president, dr. Drees, eens op het voetspoor van Mendes France gezegd: regeren is kiezen. Maar het gaat er wel eens op lijken alsof men wenst dat regeren is: uitdelen en subsidiëren, onder omstandigheden; de schatkist omkeren. Dat is een ernstig probleem, waar wij allemaal mee te maken hebben, wanneer de inkomenspositie van vele mensen zo belangrijk afhangt van het doen of het niet doen door de overheid. Dan komen wij op de toppen van de hoogconjunctuur in een moeilijke situatie en komen met name principiële partijen, zoals de Anti-Revolutionalre Partij, in grote verzoeking, wanneer zij zich hieraan niet helemaal zouden kunnen ontworstelen.

Verhouding overheid — belangengroepen.

Hier hangt een ander punt mee samen. Het zijn allemaal symptomen van de politieke situatie zoals die zich voordoet in een hoogconjunctuur en die, ik mag dat wel zeggen, als twee druppels water wat dat betreft lijkt op de toestand in 1954, 1955 en 1956.

Een punt dat hier eigenlijk bij aangeroerd moet worden is hetgeen de voorzitter vanmorgen heeft aangeroerd, toen hij sprak over de overheid als onderhandelingspartner. Ik zal dat betoog niet herhalen, ik ben blij dat de voorzitter dat aangeroerd heeft, maar ik zou er een ander aspect van willen belichten, namelijk de vraag in hoeverre in de dialoog tussen Kamer en regering, het goed is dat van de zijde van de Kamer — het is een vraagstuk dat al veel besproken is — belangenvertegenwoordigers aan de discussie deelnemen.

Nu is de discussie, die daarover gevoerd is, wel eens een beetje langs het punt heengegaan in deze zin, dat men het wel eens zo gesteld heeft, dat men daaruit zou moeten afleiden: nooit meer mensen uit deze of gene organisatie in de Kamer. Dat is onjuist, omdat de Kamerfracties natuurlijk hun bijzondere deskundigheid en bekwaamheid nodig hebben.

Maar het punt dat toch eens ernstig moet worden overwogen, is of het wel juist is, dat bij belangrijke problemen, die spelen in het vlak dat ik zo even aanroerde, dezelfde mensen eerst de Overheid ontmoeten in een onderhandelings-, in een gesprekssituatie en daarna in de Kamer het debat met de regering voeren; mensen, die met de regering spreken over een probleem, bijvoorbeeld ambtenaren-salarissen, bijvoorbeeld een loon- gesprek met de Stichting van de Arbeid of gesprekken over garantie-prijzen. Het is goed dat over al deze zaken goede en volledige deskundigheid in de Kamer is. Maar ik stel daarbij één groot vraagteken. En daarbij druk ik mij dan zeer voorzichtig uit, men zou kunnen zeggen, dat ik hier gebruik, wat de Engelsen noemen een „under-statement". Dat vraagteken is, of het wel juist is, dat de overheid in een gesprek bijvoorbeeld over salarissen met een tegenspeler of tegenspelers te doen heeft, die in dat gesprek met de overheid tot oplossingen trachten te komen, terwijl zij daarna — als het niet lukt — als voornaamste sprekers in de Kamer optreden, daar bijvoorbeeld een motie indienen en dan met die motie gewapend, weer teruggaan naar het overleg. Ik

geloof, dat — zonder dat ik iets af
doe aan of zelfs af wil doen aan de integriteit van wie ook — dat men ter wille van de duidelijkheid hier naar zuiverder verhoudingen moet streven.

Vroeger spraken wij in de gewone huiselijke uiteenzettingen over de democratie, over de scheiding van machten. Het is niet goed, dat die drie machten door elkaar lopen. Dit alles ligt veel ingewikkelder in onze samenleving. Men spreekt wel van een pluralistische samenleving. Daar is niet alleen meer de wetgever, de uitvoerende macht en de rechterlijke macht. Er is een hele geleding van allerlei machten, grotere en kleinere. En ik dacht dat die oude stelling van de scheiding der machten overgebracht op onze tijd met zich mee zou brengen; scheiding van bevoegdheden en van verantwoordelijkheden. Zonder iemand te wraken, dat hij niet in deze club en in die club tegelijk mag zitten, geloof ik dat wij ernstig aandacht moeten geven aan de vraag of het niet beter zou zijn om met betrekking tot bevoegdheden en verantwoordelijkheden door grote zuiverheid van verhoudingen te komen tot grotere duidelijkheid in het politieke gesprek. Gevaar van beïnvloeding van de inkomens der burgers voor de overheid.

Dit leidt natuurlijk tot meer fundamentele vragen. Dan komen wij op de vraag of niet — de voorzitter heeft vanmorgen over het ambt van de overheid gesproken — ter wille van de plaats, de taak en het ambt van de overheid zoveel mogelijk moet worden vermeden, dat in het politieke vlak in de dialoog tussen regering en Staten-Generaal, voortdurend moet worden gesproken over de zaken die de inkomenspositie, de financiële positie van veel mensen wezenlijk beïnvloedt.

Wij kunnen dat niet afschaffen. Onze tijd is een andere dan 100 jaar geleden. Maar ik geloof toch dat het de moeite waard zou zijn om er naar te streven, dat het aantal politieke punten, waarbij het gaat om wezenlijk belangrijke financiële zaken voor het gros van de burgers, los van de belastingen, niet toeneemt, maar te pogen dat aantal welbewust te laten afnemen.

Wanneer om een voorbeeld te geven, de nieuwe arbeidsvoorwaardenwet zodanig tot stand zou komen en zodanig zou functioneren, dat de loonbeslissingen per bedrijfstak niet meer noodzakelijkerwijze en liefst helemaal niet in de Kamers ter

sprake komen, dan geloof ik dat dat in meer dan één opzicht
een groot voordeel zou zijn. Maar met name een groot voordeel in het vlak dat ik nu schets, in het vlak van de politieke duidelijkheid, van de juiste verhoudingen, ter wille van een samenleving waar de regering meer is dan de uitdeler aan deze en aan gene, waar zij het nooit goed doet en het, zoals ik van verschillende kanten altijd hoor, psychologisch altijd verkeerd aanpakt. Opdat de regering weer meer kan worden de regering, die de onpartijdige gerechtigheid dient. Wanneer wij daar verder op zouden doorgaan, dan zou hier nog heel veel over te zeggen zijn, maar dat staat nu de tijd niet toe, die tot mijn vreugde de voorzitter mij slechts beperkt heeft toegemeten.

Karakterisering der kabinetten.

Over het kabinet wil ik natuurlijk niet spreken, maar het is natuurlijk ook moeilijk om er helemaal over te zwijgen. Ik zou er maar één ding over willen zeggen, één opmerking, waartoe ik geïnspireerd ben door hetgeen de heer Bruins Slot heeft gezegd, toen hij sprak over de vergelijking van het kabinet Drees en het kabinet De Quay

Als ik zo iedere dag in de kranten lees over de bokken op psychologisch gebied die het kabinet weer geschoten heeft — men kan dat op het ogenblik van vele kanten horen — het wordt wel eens een beetje cru gezegd, het wordt soms ook o zo wijs en verstandig gezegd, dan denk ik wel eens terug aan de tijd tussen 1956 en 1958, aan het laatste kabinet Drees. Toen was er ook zo'n mooie slagzin, toen was het kabinet „vermoeid". En toen het één keer uitgevonden was, zei iedereen het iedereen na: het kabinet was vermoeid. Zo heeft dit kabinet het met de psychologie niet zo best getroffen. Als men wat langere ministeriële ervaring heeft, is het wel eens interessant om dat zo mee te maken. Ik dacht dat het in dit land nu wel zo zal blijven, dat ieder kabinet in dit opzicht zijn eigen kruis te torsen heeft: de vermoeidheid, het gebrek aan psychologisch inzicht, of iets anders. Ik geef u de verzekering, dat als in 1963 (of eerder) dat echte, heel goede kabinet komt, dat het dus psychologisch helemaal goed doet en waar uitsluitend heel goede mensen in zitten, etc., etc., het niet zo verschrikkelijk lang zal duren, of men zal in hetzelfde spoor doorgaan. Het zal geen zes maanden, maar zeker geen jaar duren of het etiquet is opgeplakt, hetwelk ook dèt kabinet tot het eind van zijn dagen mede zal moeten dragen.

Ik zou wel willen zeggen, dat het kabinet natuurlijk naar al deze dingen heel goed moet luisteren, heel geduldig moet luisteren, maar zich niet al teveel ervan zal moeten aantrekken. Ik wil daarmee natuurlijk helemaal niet zeggen, dat het kabinet altijd zo gelukkig geopereerd heeft, maar ook wat dat betreft „is er niets nieuws onder de zon". Maar het zou onvriendelijk zijn voor vorige kabinetten, waarvan ik deel heb uitgemaakt, als ik daar nu over zou gaan vertellen, hoewel ik het wel zou kunnen doen.

De weg die voor ons ligt.

Maar alle scherts terzijde, ik zou terwille van de afronding van mijn betoog nog even willen terugkeren naar mijn uitgangspunt. Want in de actualiteit van het politieke leven is het zo, dat wij ons nu halverwege een normale parlementaire rit bevinden en dat wij nu politiek weer verder moeten. Dat betekent nu naar de volgende verkiezingen, allereerst de gemeenteraads- en Provinciale Staten-verkiezingen. En daarna ook verkiezingen voor de Kamer. Nu is het zo, dat het ons de laatste tijd niet altijd heeft meegezeten. Maar, ik heb het al eerder gezegd, ik heb het gevoel, dat uit hetgeen achter ons ligt winst kan komen en ook zal komen. Als wij nu maar met elkaar aan twee dingen denken.

Dat is in de eerste plaats, dat wij — en ik zeg dat in de eerste plaats tot mijzelf — elkaar steunen en dienen, vanuit de plaats waar wij gesteld zijn, dat wij alle coteriegeest uitdrijven, dat wij niemand afstoten. Wij zijn zoveel mensen al kwijtgeraakt, die wij eigenlijk wel hadden kunnen houden. Nodig is ook, dat wij wat liefdevoller voor elkaar zijn, wat meer naar elkaar luisteren. Wij moeten er diep van doordrongen zijn, dat de A.R. Partij op een andere wijze, misschien op een moeilijker wijze dan in het verleden, haar weg in dit land zal moeten vinden, waarbij wij niemand kunnen missen, waarbij wij elkaar nodig hebben.

In de tweede plaats moeten wij er aan denken dat wij, vooral in tijden als het weer eens wat moeilijker zou worden, de weg naar wat ik genoemd heb „de binnenkamer" blijven vinden. Want als dat nu maar het geval is, dan is het natuurlijk volkomen duidelijk, dat daar onderlinge meningsverschillen en wrijving heel snel moeten verdwijnen. Maar het is ook duidelijk, dat daar zou kunnen worden gevonden de kracht en de

moed, die wij nodig hebben om voort te gaan, met name als het lijkt alsof alles ons tegenzit.

Dat program van ons is een uiterst actuele zaak in de tijd waarin wij leven. Toen dr. Kuyper het oude program formuleerde, was de Franse revolutie, tegen de beginselen waarvan hij dat program schreef, geschiedenis.

Bij de herziening van dat program moeten wij zeggen, dat de strijd tegen de vruchten van die Franse revolutie vandaag, namelijk het totalitaire en goddeloze communisme, geen geschiedenis is, maar een zaak van verschrikkelijke actualiteit. Daarom is dit program meer dan ooit actueel en daarom durven wij nu ook met dit program verder te gaan.

Ik dank u voor uw aandacht.